

Huoranszki Ferenc

Törvénné tett szabadság

Az erkölcsök metafizikájának alapvetése (a továbbiakban: *Alapvetés*) harmadik szakaszának egy nevezetes helyén Kant a következőt írja: „[...] mi egyéb lehetne hát az akarat szabadsága, mint autonómia, vagyis az a tulajdonsága, hogy önmaga törvénye legyen? Ámde az a tétel, hogy az akarat minden cselekedetben önmaga törvénye, éppen azt az elvet jelöli meg, hogy csakis olyan maxima alapján cselekedjünk, amelynek ön maga mint általános törvény is tárgya lehet. Ez pedig éppen a kategorikus imperatívusz által meghatározott szabály és az erkölcsiség elve; a szabad akarat és az erkölcsi törvénynek alávetett akarat tehát egy és ugyanaz.” (*Alapvetés*, 81–82.)¹

Ez a gondolatmenet olyannyira megdöbbentő, hogy Kant etikájának egyes értelmezői szerint nem is szabad komolyan vennünk. Talán azt kell feltételeznünk, hogy amikor Kant e sorokat papírra vetette, tollát nem a filozófiai megfontolás, hanem a saját, az erkölcsfilozófia terén tett felfedezése iránt érzett lelkesedés vezette. A Kant-értelmezők körében közismert tény, hogy Kant látszólag (sokszor ijesztő mértékig) rigorózus szóhasználata nem párosul mindig a rendszer teljes konzisztenciájával. A fenti idézet esetében azonban egy efféle magyarázat nem tűnik meggyőzőnek. Amit e helyen Kant explicitté tesz, az bizony következni látszik szabadságról alkotott etikai és metafizikai meggyőződéseiből. A mondatok megdöbbentő tartalma fölött tehát nem hunyhatunk szemet, még akkor sem, ha kétségtelenül igaz, hogy Kant más helyeken gyakran tesz olyan kijelentéseket, amelyek a fenti mondatoknak ellentmondani látszanak.

Miért is olyan megdöbbentő a fenti idézet? Az érvelés konklúziója szerint a szabad akarat és az erkölcsileg helyes cselekedet egy és ugyanaz. Ez azonban nyilvánvalóan azt jelenti, hogy az erkölcsileg helytelen cselekedet nem lehet szabad. Ha azonban az erkölcsileg helytelen cselekedet nem szabad, akkor nem lehetünk felelősek érte. Következésképp felelősségünk csakis azokra a cselekedetekre terjedhet ki, amelyek helyesek, s erkölcsileg sosem lehetünk felelősek az olyan cselekedeteinkért, amelyek helytelenek. Ez a doktrína azonban (s erre már Kant kortársai is felhívták a figyelmét) morális szempontból paradoxnak tűnik. Először is értelmét veszíti a helytelen cselekedetekre mért büntetés, beleértve az olyan, morális szempontból fontos érzelmeket is, mint például a lelkifurdalás. Hiszen, ha valakit sohasem lehet felelőssé tenni olyankor, amikor morálisan helytelenül cselekedett, akkor éppoly igazságtalan büntetéssel sújtani, mint amilyen irracionális, hogy a cselekvő lelkifurdalást érezzen amiatt, amit tett. Másodszer maga az autonómia fogalma is mintha értelmét látszana veszíteni. A helyes cselekedet morális értéke ugyanis abból származik, hogy szabadon és autonóm módon választottuk meg, hogy mit tegyünk. Ha azonban szabadon lehetetlen mást tennünk, mint ami helyes, a helyes és helytelen cselekedet értéke közti különbség elveszni lát-

¹ A fordításokat néhány esetben módosítottam. A módosítások alapja: Kants *Werke. Akademie Textausgabe* IV–VI. Walter de Gruyter, Berlin, 1968.

szik. Következésképp úgy tűnik, mintha Kant, akinek erkölcsfilozófiáját a felelősség-etika mintájának szokás tekinteni, csupán az egyirányú, nevezetesen a jóra irányuló felelősség lehetőségét ismerte volna el.

Az interpretátorok nagy része egyetért abban, hogy Kant nem gondolhatta így. Egyes értelmezők szerint azonban arra, hogy mit is gondolt valójában, nem találunk explicit választ. A kanti etika kiváló kortárs szakértője, J. B. Schneewind szerint például, „ha Kantnak volt válasza erre a kérdésre, azt sohasem árulta el nekünk” (SCHNEEWIND 1992, 330). Más értelmezők a kanti autonómia vagy az akaratszabadság fogalmát kísérlik meg úgy elemezni, hogy azáltal értelmessé váljék a helytelen, ám mégis szabad vagy autonóm cselekedet fogalma. Utóbbi elképzelés szerint a rosszat Kant szerint lehet autonóm módon választani. Kétségtelen, hogy morális meggyőződéseinknek az autonóm módon választott rossz lehetősége nem mond ellent. Csakhogy, amennyire én látom, teljesen ellentmond mindannak, amit Kant az autonómiáról mond. Ami a szabad akarat kérdését illeti, más a helyzet, hiszen Kant szóhasználata az „akarat” és „szabadság” terminusokat illetően aligha következetes, ezért írásaiban sok olyan szöveg hely található, amely talán értelmezhető úgy is, mintha Kant a heteronóm viselkedést is szabadnak tartotta volna.

Ennek ellenére a következőkben amellet szeretnék érvelni, hogy Kant (még ha talán nem is teljesen következetes módon) csak az autonóm cselekedeteket tartotta erkölcsi értelemben szabadnak. Következésképp egészen másképp gondolkodott erkölcs és morális szabadság viszonyáról, mint ahogyan elődei és kritikussai, sőt számos jelenkori interpretátora teszi. Ez lenne első tézisésem. A második egy magyarázat-kísérlés arra, hogy ha valóban így van, vajon miért nem nyilvánvaló ez minden olvasó és értelmező számára. Véleményem szerint azért, mert Kant nemcsak egy merőben új elképzeléssel állt elő a morális szabadság és morális viselkedés viszonyának tekintetében, de a morális viselkedés és metafizikai szabadság kérdése kapcsán is szakított a hagyományos elképzeléssel. Csakhogy ezt morálfilozófiájának jó néhány értelmezője figyelmen kívül hagyja.

A hagyományos elképzelés szerint a morális szabadság az erkölcsileg megítélhető viselkedés feltétele. Eszerint akár helyes, akár helytelen cselekedetéről legyen szó, a cselekedet csak azért eshet morális megítélés alá, mert a cselekvő szabadon tette, amit tett. Hogy egészen pontosan mik is e morális szabadság feltételei (például hogy mennyiben feltétele a döntés ésszerű volta), erről szövegezők a viták. De abban szinte minden filozófus egyetértett, hogy a morális szabadság a morálisan megítélhető cselekedet legalábbis szükséges (ha nem is elégséges) feltétele. Kant azonban, ha helyesen látom, egészen másképp gondolkodott morális szabadság és erkölcsi megítélés viszonyáról. Kant számára a morális szabadság nem az erkölcsi viselkedés *feltétele*, hanem annak *célja*. Nem a morális szabadság teszi tehát lehetővé az erkölcsi megítélést, hanem épp fordítva, az erkölcsileg helyes cselekedet tesz szabaddá. Ebből viszont az a meghökkentő tézis adódik, hogy erkölcsileg megítélhető – bár sohasem helyesíthető – lehet egy olyan cselekedet is, amely nem volt erkölcsileg szabad; továbbá, hogy az erkölcsileg helytelen cselekedeteinkért felelősséggel tartozunk, annak ellenére, hogy nem szabadon tettük őket. Egy további érdekes következmény Kant kompatibilizmusával kapcsolatos. Ha értelmezésem helyes, Kant nem egyszerűen kompatibilista volt, de a kompatibilizmusnak egy igen különös formáját védelmezte, amely szerint az erkölcsi felelősség nem feltételezi az erkölcsi szabadságot.

Mielőtt rátérnék e feltevések igazolására, két előzetes – történeti, illetve módszertani – megjegyzést szeretnék tenni. A módszertani megjegyzés a következő: amikor azt állítom, hogy Kant a morális szabadságot nem az erkölcsi viselkedés előfeltételének, hanem céljának tekintette, akkor elsősorban *Az erkölcsök metafizikájának alapvetésére és A gyakorlati ész kritikájára* (a továbbiakban: GYÉK) támaszkodom, bár néhány kérdésben hivatkozom *Az erkölcsök metafizikájának* (a továbbiakban: EM) bevezetésére, valamint az általam adott értelmezés szempontjából kétségkívül legkritikusabb *A vallás a puszta ész határain belülre* is. Nem hivatkozom azonban *A tiszta ész kritikájában* (a továbbiakban: TÉK) a szabadságról szóló hosszú fejtegetésekre (pontosabban csak egyetleneg vonatkozásban említem ezeket), mivel a harmadik antinómia megfogalmazásakor Kant még nem az autonómia-heteronómia terminusaiban gondolkodott a morális szabadságról, még akkor sem, ha az autonómia fogalmának bizonyos előzményeit megtalálhatjuk már az első *Kritikában* is. Attól tartok azonban, hogy még a négy nagy morálfilozófiai mű szabadságfelfogása sem tehető teljesen konzisztenssé, értelmezésem kiindulópontja ezért a két etikai főmű lesz. Rövid történeti megjegyzésem pedig az lenne, hogy Kant elképzelése a morális szabadságról mint az erkölcsi cselekvés céljáról s nem pedig feltételéről nem teljesen előzmény nélküli. Mint annyi más dolog kapcsán, a vélhető forrás ebben az esetben is – persze a sajátos módon értelmezett – Jean-Jacques Rousseau filozófiája.

AKARAT ÉS ERKÖLCSI TÖRVÉNY

Az első kérdés, amellyel szembe kell néznünk, az a következő: tekintettel a tanulmány elején idézett szövegre, miért is gondolná bárki, hogy Kant szerint a szabadság az erkölcsi megítélés feltétele? Az egyik válasz magától adódik: azért, mert ha Kant másképp gondolta volna, akkor – mint azt már kortárs kritikusan is a szemére vetették – rendszere intuitíve tarthatatlan morálfilozófiai elképzelés lenne. Ezt a megfontolást egyelőre zárójelbe teszem, de nem azért, mert nem tartom figyelemre méltónak. Kétségtelen azonban, hogy Kant néha úgy fogalmaz, mintha az akarat szabadságát ő maga is a moralitás előfeltevéseének tekintené. A GYÉK egy helyén például így ír: „Egyébként minden intelligibilis dolog közül számunkra kizárólag a szabadságnak van (az erkölcsi törvény közvetítésével) valósága, s annak is csak annyiban, amennyiben e törvény elválaszthatatlan előfeltétele.” (GYÉK, 185.) E helyen a szabadság kétségtelenül az erkölcsi törvény előfeltételeként jelenik meg. Csakhogy a szóhasználat nem bizonyít semmit, mivel különbséget kell tennünk *logikai és metafizikai* értelemben vett előfeltétel között. Miután az erkölcsi törvény mint kategorikus, *ergo* feltétlen imperatívusz Kant szerint logikailag elválaszthatatlan az autonómia fogalmától, kétségtelen, hogy a szabadság logikai előfeltétele az erkölcsi törvény lehetőségének. „Már az erkölcsiség fogalmainak puszta elemzése révén is megmutatható, hogy az autonómia feltételezett elve a morál egyedüli alapelve. Ezáltal ugyanis kitűnik, hogy az erkölcsiség elvének kategorikus imperatívuszoknak kell lennie, ez viszont sem többet, sem kevesebbet nem parancsol meg, mint éppen ezt az autonómiát.” (*Alapvetés*, 75.) De ebből önmagában nem következik, hogy az erkölcsi szabadság metafizikai előfeltétele lenne a *morális felelősségnek általában*. Ahhoz, hogy ez utóbbit is feltegyük, további érvekre van szükség.

A további érvek a kanti etika – illetve tágabb értelemben a kanti cselekvésemélet – két központi fogalmához, a maxima, illetve az akarat fogalmához kapcsolódnak. A kanti cselekvésemélet szerint ahhoz, hogy akaratlagos cselekvésről beszélhessünk, fel kell tételeznünk, hogy tudatosan valamely maxima elfogadása alapján cselekszünk. Hogy a maximák alatt pontosan mit is kell értenünk, az nem könnyű kérdés, de az általunk vizsgált probléma kapcsán elég lesz annyit elfogadnunk, hogy Kant szerint a maximák olyan elvek, amelyeket azért választunk, hogy segítségükkel jelöljük ki cselekedeteink szándékát. Az erkölcsi szabadság *locusa* mármint egyes Kant-értelmezések szerint éppen itt, a maximák választásában keresendő. A későbbiekben majd magam is amellett fogok érvelni, hogy a maxima fogalma a kulcs Kant erkölcsi felelősségről alkotott elképzeléséhez. Azt azonban nem hiszem, hogy a maximák *szabad választása* magyarázná a helytelen cselekedetekért viselt erkölcsi felelősség lehetőségét.

A továbbiakban röviden három olyan szempontot említék, amelyek számomra e javaslatot elfogadhatatlanná teszik. Az első, hogy az a mód, ahogyan Kant a maxima fogalmát használja, közel sem konzisztens, ezért még ha igaz is lenne, hogy egyes szöveghelyek bizonyosága szerint a maxima szabad választása tenne bennünket erkölcsileg felelőssé, mások ezt cáfolni látszanak. A másik, hogy az eme értelmezést alátámasztani látszó szöveghelyek szinte kizárólag *A vallás a puszta ész határain belül*-ből származnak, amelynek szabadságfelfogása kétségkívül eltér az etikai fõművekéétől. A harmadik, hogy még *A vallás a puszta ész határain belül*ben fellelhető szöveghelyek közül sem bizonyítja mind egyértelműen, hogy Kant szerint a maximák választása szükségképpen szabad döntés eredménye volna.

Az első probléma, amivel szembe kell néznünk, a következő. Ha a morális felelősség alapja a maxima szabad választása, mivel – *A vallás a puszta ész határain belül* szóhasználata szerint – mi magunk „vesszük fel” azt „a törvénynek megfelelően vagy azzal ellentétesen” a döntésbe, akkor az erkölcsileg helytelen és az erkölcsileg helyes cselekedet is maxima alapján történik. Ez a felfogás összeegyeztethető *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* felfogásával, hiszen ott Kant a kategorikus imperatívusz egyes megfogalmazásait a maximák terminusaiban adja meg: a cselekvés maximájának általános törvény jellegéről beszél, majd arról, hogy a maxima az akarat révén általános természetű törvényt válik (*Alapvetés*, 51, 52). E helyen Kant a maxima fogalmát csak megkülönbözteti az általános gyakorlati törvény fogalmától, de nem állítja szembe vele. A GYÉK elején azonban egy más maximefogalommal is találkozhatunk. Itt a maxima – mint a szabályok bizonyos típusa – szemben áll az objektív gyakorlati törvényekkel, amelyek az erkölcsi viselkedés alapjául szolgálnak (GYÉK, 123). Később Kant ismét beszél ugyan arról, hogy „egy racionális lénynek saját maximáit általános gyakorlati törvényként kell elgondolnia” (GYÉK, 133), de ebből nem következik egyértelműen, hogy az erkölcsi törvénynek megfelelő cselekedet maxima alapján történik.

Az igazán nehéz kérdés azonban nem is az, hogy miként viszonyul egymáshoz maxima és erkölcsi törvény fogalma, hanem az, hogy miként lehetséges *szabadon* az erkölcsi törvénnyel össze nem egyeztethető maximát a cselekvés elvéül felvenni. Miután a kérdés az erkölcsi szabadságra vonatkozik, a következőképpen is megfogalmazható: miként lehetséges szabad és mégis rossz akarat? Bár kétségtelen, hogy *A vallás a puszta ész határain belül* felfogása szerint léteznie kell ilyesminek (Kant itt *expressis verbis* azt állítja, hogy a rossz csakis a maximákat illető, saját szabad választásunkból származhat), amellett szeretnék érvelni, hogy ez nem egyeztethető össze egyéb erkölcsfilozófiai és cselekvéseméleti megfontolásaival. Hogy miért nem, az a kanti

akaratfogalom elemzése révén világítható meg. A feladat nem egyszerű, mivel Kant több fogalmat is használ az „akarat” képességének kifejezésére, és szóhasználata ez esetben sem teljesen következetes. Az akarral és annak szabadságával kapcsolatban van azonban néhány olyan tézise, amelyet meglehetősen következetességgel alkalmaz. S e tézisek tulajdonképpen elegendőek ahhoz, hogy belássuk: Kant morálfilozófiai rendszerében értelmetlen fogalom az erkölcsileg helytelen, ámde szabad cselekvés.

A kanti morálfilozófiában az erkölcsi értékelés alapja egy cselekedet, vagy még inkább a cselekedetet meghatározó döntés autonóm, illetve heteronóm volta. Kant szerint a heteronóm döntésen alapuló cselekedet sohasem lehet erkölcsileg helyes. A heteronómia fogalma kettős szerepet tölt be a kanti etikában. Egyrészt az összes többi etikai rendszer kritikájának alapjául szolgál. Kant ugyanis úgy gondolta, hogy valamennyi, az övét megelőző erkölcsfilozófia a heteronómia valamilyen elvén nyugodott. Ezért ha saját rendszere, mely az autonómiát teszi meg a helyes erkölcsi döntés elvéül, igaz, akkor ezzel egyben megcáfoltnak tekinthető az összes többi morálfilozófia rendszer. Másrészt a heteronóm döntés lehetősége magyarázza, hogy miként lehetséges erkölcsileg helytelen cselekedet. Egy cselekedetet az tesz erkölcsileg helytelenné, hogy az akarat nem önmaga számára hoz törvényt, hanem a hozzá való viszonyában „a tárgya szab törvényt neki” (*Alapvetés*, 75).

A kanti szabadságfogalom megértése szempontjából a heteronómia ez utóbbi szerepe a releváns. A kérdés tehát, amelyet meg kell válaszolnunk, hogy miként lehet a heteronóm akarat szabad? Miután minden autonóm döntés *per definitionem* erkölcsileg helyes, nem állíthatjuk, hogy a heteronóm döntések (amelyek pedig *per definiti-onem* helytelenek) autonómok lennének. Ha tehát amellett akarunk érvelni, hogy az erkölcsileg helytelen döntéseinkért is felelősséget kell vállalnunk, és hogy az erkölcsi felelősségvállalás alapja az erkölcsi szabadság, akkor meg kell tudnunk mutatni, hogy a kanti rendszerből kibogarászható a szabad akarat egy olyan fogalma is, amelyből nem következik, hogy a szabad döntés szükségszerűen autonóm döntés is. Ez pedig nem könnyű feladat.

A kanti etika azon értelmezői, akik szerint a feladat megoldható, a megoldás kulcsát az akarat kanti fogalmában vélik felfedezni.² Mint az közismert, Kant két különböző szót is használ az „akarat” fogalmának kifejezésére: az egyik a *Wille*, a másik pedig a *Willkür*. Szóhasználata, mint más esetekben, itt sem tökéletesen következetes, legalábbis a két etikai főműben nem az. De – részben talán a kritikák hatására – *Az erkölcsök metafizikájának* bevezetésében két helyen is megpróbálja tisztázni e fogalmak jelentését, illetve egymáshoz való viszonyát. Az egyik ilyen helyet érdemes hosszabban is idéznünk.

„Az akarat [*Wille*] a törvények, a döntés képessége [*Willkür*] a maximák forrása; az ember döntése szabad; a semmi másra, mint pusztán a törvényre irányuló akarat nem nevezhető szabadnak, sem nem-szabadnak, mert nem cselekedetekre, hanem közvetlenül a cselekedetek maximájának törvényhozására (tehát magára a gyakorlati észre) irányul. Ennélfogva teljességgel szükségszerű is, és *képtelenség* bármire is kényyszeríteni. Csak a döntés nevezhető *szabadnak*. (EM, 320.)

Kant e helyen kétségkívül egy fontos megkülönböztetést tesz. Megkülönbözteti ugyanis egymástól az akarat két olyan funkcióját, amelyet sem más filozófusok, sem ő maga korábbi írásaiban – legalábbis explicit módon – nem tett meg: az általa kedvelt

² Ezt az utat követi, bár némileg egymástól eltérő módon, például H. J. Paton, L. W. Beck vagy H. E. Allison.

legális metaforát alkalmazva, az egyik az akarat törvényhozó, a másik végrehajtó funkciójára utal. Ahogyan említettem, mindkét funkció megjelenik a korábbi írásokban is, bár Kant ezekben sehol nem választja el őket explicit módon. S logikailag lehetségesnek tűnik, hogy ha a szükséges fogalmi elválasztást megtesszük, választ kaphatunk arra, hogyan lehetséges a heteronóm, ám mégis szabad akarat. Miként segíthet a *Wille* és a *Willkür* megkülönböztetése a szabadság problémájának megoldásában?

Mint a fenti idézetből kitűnik, a törvényhozó akaratot Kant a gyakorlati ésszel azonosítja, s azt állítja, hogy a szabadság tulajdonsága erre egyszerűen alkalmazható. Ebben Kantnak minden bizonnyal igaza van. A gyakorlati ész a gyakorlati szükség-szerűség forrása, következésképp nincs értelme szabadnak (vagy épp ellenkezőleg: nem szabadnak) tekinteni. Egy analógia talán világossá teszi, miért. Tegyük föl, hogy a matematikai igazságok forrása az elméleti ész. Vajon értelmes-e az a kérdés, hogy szabadságomban áll-e kétszer kettőt egyenlőnek tekinteni öttel? Aligha. Lehetséges persze, hogy valamely matematikai igazság tekintetében tévedek. De ettől még nem leszek szabad, mint ahogyan az sem fosztana meg szabadságomtól, ha képtelen lennék tévedni. A gyakorlati ész persze nem igazságok felismerésére törekszik, hanem az erkölcsileg helyes cselekedet meghatározására. De akár helyesen, akár helytelenül jár el a maxima kiválasztása során, értelmetlen róla azt állítani, hogy „szabad”.

Mi a helyzet azonban a *Willkürrel*, vagyis a döntés képességével? Mit jelent a döntés szabadsága? A heteronóm, ámde szabad döntések lehetőségének védelmezői szerint a döntés szabadsága spontaneitást jelent, vagyis azt, hogy a döntés képességének segítségével szabadon választhatunk heteronóm és autonóm elvek között. Ez a választás lenne a heteronóm döntésekért vállalt felelősség forrása. Bár Kant, ha jól tudom, sohasem utal explicit módon a döntés (*Willkür*) szabadságára mint spontaneitásra, talán valóban feltehetjük, hogy a *Willkür* fogalma valamilyen módon kapcsolódik a szabadság mint spontaneitás fogalmához. Csakhogy ez önmagában nem magyarázza meg a szabad, ámde heteronóm döntés lehetőségét, mégpedig két okból. Egyrészt, mert Kant etikai főműveiben (beleértve, mint látni fogjuk, *Az erkölcsök metafizikájának* fentebb már idézett bevezetését is) a spontaneitást és az autonómiát a szabadság két elválaszthatatlan jellemzőjének tekinti, nem pedig két különböző szabadságfogalomnak. Másodszor, mert ez az értelmezés teljesen figyelmen kívül hagyja a szabadság és az akarat azon közös tulajdonságát, amelyet pedig Kant teljes következetességgel hangsúlyoz *A tiszta ész kritikájának* szabadsággal foglalkozó részeiben épp úgy, ahogyan az etikai művekben: mind az akarat, mind a szabadság Kant számára oksági fogalom. A spontaneitás mint a szabadság jellemzője éppen ezt az okságot hivatott kifejezni. Ez pedig, mint látni fogjuk, nem egyeztethető össze azzal a felfogással, amely szerint a *Willkür* szabadsága képes megmagyarázni, hogyan lehetséges a szabadság mint heteronóm spontaneitás.

OKSÁG ÉS SZABADSÁG

Első kifogásom azzal az elmélettel kapcsolatban tehát, amely szerint a *Wille* és a *Willkür* elválasztásával lehetségessé válik a szabad, ámde heteronóm döntés, az, hogy ez a javaslat csak akkor lenne helytálló, ha spontaneitás és autonómia az akarat szabadságának két, egymástól elválasztható tulajdonsága lenne. Világos azonban: Kant nem gondolta, hogy e két tulajdonság egymástól függetlenül is létezhetne, pontosab-

ban, hogy a spontaneitás és az autonómia fogalma az akarat két különböző tulajdonságára utalnának. Kétségtelen, hogy a döntés mint „végrehajtó képesség” magyarázza, hogyan lehetséges az akarat autonómiájának ellentmondó heteronóm maximát követni (s ezáltal morálisan helytelenül cselekedni). Ámde Kant (leszámítva *A vallás a puszta ész határain belül* néhány inkriminált helyét) sehol sem mondja, hogy a heteronóm döntés a szó bármilyen értelmében szabad lenne. Épp ellenkezőleg! Nemcsak az *Alapvetés* már idézett híres helyén, de számos más alkalommal is a szabadságot egyértelműen az akarat autonómiájához köti. Érdemes itt hosszabban idézni néhány kanti mondatot *Az erkölcsök metafizikájának* azon két helyéről, ahol a *Wille* és *Willkür* közti megkülönböztetés explicitté válik.

„A tiszta ész által meghatározható döntés a szabad döntés. Az, amelyik csak *hajlammal* (érzéki ösztönzővel, stimulus) határozható meg, állati döntés (*arbitrium brutum*) lenne. Az emberi döntést ezzel szemben az ösztönzők *afficiálják* ugyan, de nem *határozzák meg*; önmagában tehát (az ész szerzett készsége nélkül) nem tiszta; mégis a tiszta akaratból eredő cselekedetre indítható. A döntés *szabadsága* nem más, mint érzéki ösztönzők által való *meghatározásának* említett függetlensége – ez a szabadság negatív fogalma. A pozitív: a tiszta észnek az a képessége, hogy önmagától gyakorlati legyen. De ez csak úgy lehetséges, hogy bármely cselekedet maximája eleget tesz annak a feltételnek, hogy alkalmas az általános törvény szerepének betöltésére.” (EM, 306.)

„A döntés szabadsága nem határozható meg a törvénnyel egyező vagy ellentétes cselekvés megválasztásának képességeként (*libertas indifferentiae*), ahogyan jó néhányan megkísérelték, jöllehet a döntés mint *jelenség* gyakori példát szolgáltat erre a tapasztalatra. A szabadságot (amelynek létéről csak az erkölcsi törvény tudósít bennünket) csak mint *negatív* tulajdonságot ismerjük magunkban: amikor semmilyen érzéki meghatározási alap sem *készítet* cselekvésre.” (EM, 320–321.)

„Könnyen belátható, hogy noha az embernek mint *érzéki lénynek* a tapasztalat szerint megvan az a képessége, hogy ne csak a törvénynek *megfelelően*, hanem a törvénnyel *szemben* is válasszon, de ezzel *intelligibilis lényként* élvezett szabadsága mégsem *határozható meg*, mert jelenségekből érzékfeletti tárgyak (márpedig a szabad döntés csak ez lehet) nem érthetők meg: *a szabadság tehát sohasem azonosítható azzal, hogy az eszes szubjektum akár a maga (törvényhozó) eszével ellentétesen is választhat* (saját kiemelésem – H. F.), jöllehet a tapasztalat igen gyakran ennek bekövetkezéséről tudósít (hogy ez miként lehetséges, képtelenek vagyunk felfogni).” (EM, 321.)

A fenti idézetek teljesen világossá teszik, hogy Kant számára csakis az erkölcsi törvénynek megfelelő, annak engedelmeskedő akarat lehet szabad. Nincs szó ugyanis arról, hogy a *Willkür* mindig szabad, akár a helyes, akár a helytelen maxima követése mellett dönt. Márpedig a heteronóm, ámde szabad akarat ezt követelné meg. Kant azonban nem azt állítja, hogy a döntésünk mindig szabad, hanem azt, hogy – eltérően a *Wille* értelmében vett akarattal – a *Willkürrel* kapcsolatban értelmes felvetni azt a kérdést, hogy szabad-e vagy sem. A *Willkür* szabadságát azonban éppen a *döntés tartalma* határozza meg: csak annyiban szabad, amennyiben a döntés megfelel az erkölcsi törvény kívánalmainak.

Mi több, Kant egyértelműen kijelenti, hogy arra a kérdésre, *miként térhet el* az akarat az ész törvényétől, nincs ésszerű válasz. „Az ész belső törvényhozása szerint a szabadság voltaképp csak képesség; a tőle való eltérés pedig képtelenség. Miként lehetne mármost az előbbi az utóbbival magyarázni?” (EM, 321.) A heteronóm döntés,

melyet az érzékek által közvetített tárgy határoz meg, soha nem lehet szabad, miután az érzéki meghatározottság soha nem lehet intelligibilis kontroll tárgya. A heteronóm cselekvés nem ösztönjellegű, amennyiben valamilyen tudatosan elfogadott maximán alapul. De nem is szabad, hiszen nem intelligibilis okság eredménye.

Ezzel eljutottunk a heteronóm, ámde szabad akarat lehetőségével kapcsolatos második ellenvetésünkhöz: nevezetesen ahhoz, amely azon alapul, hogy a szabadság – és ezen belül az akarat szabadsága – Kantnál oksági fogalom. A következőkben először is azt szeretném megvizsgálni, mit értek az alatt, hogy Kant számára a szabadság oksági fogalom, másodsor pedig azt, hogy miért mond ez ellent annak a javaslatnak, amely szerint a döntés (*Willkür*) szabadsága lehetővé teszi a heteronóm, ámde szabad cselekedetet.

Akár *A tiszta ész kritikáját*, akár az etikai írásokat olvassuk, meglepődve tapasztalhatjuk, hogy Kant a szabadság metafizikai, illetve a szabad akarat morális kérdésért firtatva a problémát következetesen a „szabadság általi okság” kérdéseként tárgyalja. A TÉK szerint a „transzcendentális értelemben vett szabadság” a „kauzalitás sajátos válfaja” (TÉK, 369). Az *Alapvetés* szerint az „akarat racionális élőlények egyfajta oksága, a szabadság pedig ennek az okságnak az a tulajdonsága, hogy tőle idegen meghatározó okok nélkül is képes hatni” (*Alapvetés*, 81). A szabadság ezen jellemzése azonban egyáltalán nem felel meg annak, ahogyan hagyományosan a szabad akarat fogalmát érteni szoktuk. A hagyományos értelmezés modális: eszerint valakinek az akarata akkor szabad, ha képes arra, hogy másképp is döntsön, mint ahogyan valójában döntött. Ez a képesség önmagában nem jelenti sem azt, hogy az akarat oksági fogalom, sem pedig azt, hogy az akarat szabadságát oksági terminusokban kellene értelmeznünk. Épp ellenkezőleg, sok (inkompatibilista) filozófus véli úgy, hogy az akarat szabadsága kizárja annak oksági jellegét.

Annak, ahogyan Kant az akarat szabadságát meghatározza, fontos következményei vannak a tekintetben, mit gondol szabad akarat és oksági determinizmus összeegyeztethetőségéről. Erre a kérdésre azonban később szeretnék visszatérni. Egyelőre azt szeretném megmutatni, hogy a szabad akarat oksági jellege miért teszi valószínűtlenné azt az értelmezést, amely szerint a heteronóm akarat szabad lehet. Hogy belássuk, miért van ez így, csak egyetlen további fontos premisszára van szükségünk, nevezetesen, hogy az okság (még hozzá, mint látni fogjuk, mindenfajta okság) Kant szerint *nomikus* fogalom. Ezzel kapcsolatban szeretnék egy rövid kitérőt tenni, mivel ennek a ténynek rendkívül fontos történeti jelentősége van, ami az okság körüli modern vitákat illeti. Természetesen nem Kant volt az első, aki a szabad akarat kérdését oksági terminusokban tárgyalta. Az az elképzelés, hogy a szabad akarat *causa sui*, azaz ön maga oka, nagy múltra tekinthet vissza az európai metafizikában. De ő volt az első, aki az okságot, méghozzá – mint látni fogjuk – annak minden típusát nomikus viszonyoknak tekintette.

Az okság úgynevezett szabályszerűség-elméletét általában Hume nevéhez szokás kötni. Valójában azonban nem Hume, hanem sokkal inkább Kant volt az, akitől az elmélet származik. Kétségtelen, hogy Hume a szabályszerű együtt járást tekintette az okságról alkotott fogalmunk alapjának. Csakhogy Hume, mint az közismert, nagyon keveset mond annak a szabályszerűségnek a természetéről, amely az okság alapjául szolgál. Ezért is volt viszonylag könnyű ellenpéldákat találni elméletére. Kant számára azonban az okság nem pusztán szabályszerűség, hanem *oksági törvényeken nyugvó szabályszerűség*, hiszen az „okság fogalma maga után vonja a *törvényeket*, amelyek

szerint valami révén, amit oknak nevezünk, tételeznünk kell valami mást is, nevezetesen a következményt” (*Alapvetés*, 81). Ezért először is Kant, Hume-mal ellentétben, az okságot objektív, „valóságos”, az események között fennálló relációként tudta értelmezni, s nem pusztán a megszokás alapján a tárgyakra „kivetített” pszichológiai jellegzetességként. Másodszer pedig képes volt számot adni arról, hogy milyen értelemben tekintjük az okságot szükségszerűnek. Kant szerint ugyanis a nomikus szabályszerűség, amelyen az okság alapul, szükségszerű viszonyt fejez ki. Azok a kortárs okságelméletek tehát, amelyek az okság fogalmát a nomikus szabályszerűséghez kapcsolják, sokkal inkább Kant, mint Hume követői.

Térjünk azonban vissza eredeti kérdésünkhöz, okság és heteronóm akarat viszonyának problémájához. Eddig azt láttuk, hogy Kant a szabad akaratot 1. oksági fogalomként kezeli, 2. az okságot pedig nomikus viszonyként tekinti. Ebből viszont logikusan következik, hogy „a szabadság, noha nem az akarat természettörvények által meghatározott tulajdonsága, nem is teljesen mentes a törvényektől. Ellenkezőleg, változtathatatlan, törvénynek engedelmeskedő, ámde különleges fajta okságnak kell lennie; különben ugyanis a szabad akarat képtelenség lenne.” (*Alapvetés*, 81.) A *tiszta ész kritikájában* Kant valóban azt igyekezett bizonyítani, hogy a spontaneitás értelmében vett szabadság, tehát a valamely oksági sor megkezdésének képességként értelmezett szabadság nem lehetetlen, még akkor sem, ha a természeti törvények (modern kifejezéssel élve) determinisztikusak. De már a harmadik antinómia (szabadság és természeti szükségszerűség antinómiaja) kapcsán is említi, hogy a spontaneitás csak a szabadság egyik, „negatív” aspektusa, amely lehetővé teszi, ámde nem garantálja a szabadságot. Kant később „fedezte csak fel”, hogy mi a szabad akarat „pozitív” aspektusa. „A természeti szükségszerűség a hatóokok heteronómiaja volt, mert minden hatást csak az a törvény tett lehetővé, melynek értelmében valami más határozta meg okságra a hatóokat; mi egyéb lehetne hát az akarat szabadsága, mint autonómia, vagyis az a tulajdonsága, hogy önmaga törvénye legyen?” (*Alapvetés*, 81–82.) A szabad akarat tehát mint oksági fogalom a törvénynek való megfelelést jelenti. A szabadság nem csupán azt feltételezi, hogy az akarat *causa sui*, azaz önmaga oka, hanem azt is, hogy *azért* oka önmagának, mert az önmaga által hozott törvényeknek engedelmeskedik.

HETERONÓMIA ÉS SZABAD DÖNTÉS

Mindebből a *Wille-Willkür* fogalompár egészen másfajta értelmezése adódik, mint amit a heteronóm, ámde szabad akarat lehetőségének védelmezői szeretnének. Mint láttuk, a késői Kant a *Wille* értelmében vett akaratot törvényhozó képességként értelmezi, és azt állítja, hogy vele kapcsolatban nincs értelme szabadságról vagy nem-szabadságról beszélni. A *Wille* ugyanis a gyakorlati ész használatának törvénye, s bár e téren is megkülönböztethetünk helyes és helytelen használatot, értelmetlen dolog szabad, illetve nem-szabad használatról beszélni. Másképp fogalmazva: a gyakorlati ész törvényei *tények*, a tényekkel kapcsolatban pedig értelmetlen fölvetni azt a kérdést, hogy szabadok-e vagy sem. A *Willkür* ellenben a törvényeknek megfelelő döntés képessége, amely lehet szabad is, meg nem is. Azonban *e képességet akkor sem veszítjük el*, ha nem szabadon döntünk. Szabad döntés, a szabad akarat fogalmából adódóan, csak az autonóm döntés lehet, tehát az olyan döntés, amely megfelel a kategorikus imperatív-

vusznak, azaz a *Wille*, a gyakorlati ész előírásának. Ezért mondja Kant, hogy az erkölcsi törvény voltaképp a „szabadság által való okság törvénye” (GYÉK, 159). Következésképp az erkölcsi törvénynek nem engedelmeskedő akarat szabad sem lehet.

Mi a helyzet akkor a heteronóm döntésekkel? Miután a heteronóm döntés is döntés, a *Willkür* mint „végrehajtó képesség” használata ebben is szerepet játszik. Ám szó sincs róla, hogy a heteronóm döntés esetében a *Willkür* szabad lenne! „Ha a gyakorlati törvényben, lehetőségének feltételeként az akarat anyaga is szerephez jut (ami nem lehet egyéb, mint valamely, a törvénnyel összekapcsolt vágy tárgya), ebből a döntés heteronómiája, nevezetesen ösztönzők vagy hajlamok követésére sarkalló természet-törvénytől való függőség következik. Az akarat ilyenkor nem szab törvényt magának, csupán patológikus törvények racionális követését írja elő.” (GYÉK, 142.) Kétségtelen, hogy e helyen Kant szóhasználata következtelen, hiszen nyilvánvalóan összekeveredik a később helyesen elválasztott két funkció: az akarat mint törvényhozó és az akarat mint végrehajtó képesség. A *Wille* ugyanis mindig törvényt hoz magának, csak éppen a *Willkür* nem neki engedelmeskedik. Hanem minek? A természeti törvényeknek, amelyek a gyakorlati ész szempontjából „patológikusak”, mivel heteronómak.

Összefoglalva tehát, a következőképp jellemezhetjük a heteronóm döntés lehetőségét. Kant számára az akarat (a szabad éppúgy, mint a nem-szabad) oksági fogalom. Az okság törvényeknek való megfelelést jelent. Egy emberi döntés vagy autonóm, vagy heteronóm. Ha autonóm, akkor szabad a *causa sui* értelmében, tehát csakis a saját (a kanti etikában formális, minden érzéki meghatározottságtól független) törvényhozását követi. Ha heteronóm, akkor „az akarat maximája” tőle idegen természeti törvényeket követ, illetve azoktól függ, következésképp nem lehet szabad. *Tertium non datur*. A szabad, ámde heteronóm választás eszméje nem illeszthető a kanti etikába.

Sokak számára ez azt jelenti, hogy a kanti etikai rendszer védhetetlen. Ami azt illeti, magam is hajlok arra, hogy ez bizony így van. Ez az elképzelés ugyanis nemcsak annak a meggyőződésünknek mond ellent, hogy a felelősség feltételezi a morális szabadságot, de kizárja például az erkölcsileg semleges, ámde szabad döntések lehetőségét is. Ez nyilvánvalóan ellentmond annak, amit erkölcs, döntés és szabadság viszonyáról gondolunk. Hogy mire használom megtakarított pénzemet, azt adott esetben szabadon döntöttem el, és a szó anyagi értelmében felelősséget is kell hogy vállaljak érte. De nevétséges lenne azt állítani, hogy a megtakarított pénz elköltésének módja (mindaddig, amíg nem ütközik törvényi előírásokba vagy nem érint közvetlenül másokat) önmagában erkölcsi kérdés volna. Nemcsak arról van szó, hogy a kanti etika figyelmen kívül hagy egy intuitíve fontos distinkciót, hiszen nincs olyan filozófiai rendszer, amelyben ne fordulna elő ilyesmi. Nagyobb probléma, hogy (egyébként *expressis verbis*) kizárja az etikai és nem etikai jellegű választások közti különbségtétel lehetőségét, és ez önmagában egy olyan erkölcsfilozófiai álláspont, amit a magam részéről elfogadhatatlannak tartok.

Mindazonáltal érdemes végiggondolni, hogy ha az imént említett problémától eltekintünk, vajon valóban elfogadhatatlan-e a kanti álláspont. Konkrétabban, vajon valóban értelmetlenné teszi-e az erkölcsi felelősség fogalmát az, ha csak az erkölcsileg helyes döntéseket tekintjük szabadnak. Mint láthattuk, ez a kanti etika kritikusainak és sok védelmezőjének közös előfeltevése. A különbség mintha csak abban állna, hogy az előbbieket szerint Kant számára nincs olyan heteronóm cselekedet, amely szabad volna, míg az utóbbiak ezt tagadják. De először is, ha mindaz, amit a fentiekben írtam, helytálló, akkor milyen alapon tehetik ezt? Másodszor, ha igazam van, és álláspont-

juk helytelen, akkor mi magyarázza a heteronóm viselkedésért vállalt felelősség lehetőségét Kant szerint?

Ami az első kérdést illeti, mint azt korábban is említettem, kétségtelenül lehetséges olyan szöveghelyeket találni, ahol Kant a heteronóm döntést is szabadnak tekinti. Amennyire tudom, explicit módon csak egy ilyen hely van Kant publikált műveiben: *A vallás a puszta ész határain belül* egy szöveghelye. Kant itt azt írja, hogy a „tett kifejezés azonban egyaránt érvényes a szabadság azon használatára, amely által a legfőbb maximát (a törvénynek megfelelően vagy azzal ellentétesen) felvesszük a döntésbe, s arra, amelynek során magukat a cselekedeteket (tartalmuk, azaz a döntés objektumainak tekintetében) e maximának megfelelően megvalósítjuk” (*A vallás a puszta ész határain belül*, 159–160). Eszerint tehát lehetséges az erkölcsi törvénnyel szemben szabadon dönteni. Mi több, Kant úgy gondolta, hogy e lehetőség feltételezése nélkül a „gonoszságra való hajlandóság” (szemben az erkölcs hatályán kívül eső puszta „fizikai hajlandósággal”) magyarázhatatlanná válik. Mit mondhatunk erről?

Az első megjegyzésem az lenne, hogy ha ezeket a sorokat a gonoszságra való morális hajlandóságról a heteronóm, ámde szabad döntés lehetőségeként értelmezzük, akkor az nem megvilágosító, hanem mindannak, amit Kant az erkölcsi szabadságról mond, hanem inkább egy nyilvánvaló inkonzisztencia kimutatása. Mondhatnánk persze azt, hogy Kant, talán a korábbi etikai írásairól szóló kortárs kritikák olvastán, módosította álláspontját, s immár megengedte a szabad és heteronóm cselekedet lehetőségét. Ennek azonban teljesen ellentmondanak *Az erkölcsök metafizikájának* korábban hosszasan idézett sorai, melyek a szabad döntést ismét csak az autonóm, a gyakorlati ész törvényeinek megfelelő döntéssel azonosítják. Márpedig ez a mű *A vallás a puszta ész határain belül* után íródott, következésképp ez utóbbi álláspontját inkább egyfajta kisiklásnak, mintsem a nézetrendszer következetes fejlődése eredményének kellene tekintenünk. A helyzet azonban az, hogy talán *A vallás a puszta ész határain belül* álláspontja sem olyan egyértelmű, mint ahogyan azt a fenti idézet sejteti. Kant ugyanis e műben is kijelenti:

„Szabadon cselekvő, de a morális törvény által nem kötelezett lényként elgondolnunk önmagunkat olyasmik lenne, mint egy törvények nélkül ható okot képzelni (a természet-törvények által való meghatározás ugyanis a szabadság miatt elesik) – ez pedig önel-
lentmondás.” (*A vallás a puszta ész határain belül*, 164.)

Ezen idézet azt bizonyítja, hogy Kant *A vallás a puszta ész határain belül*ben sem szakított egyértelműen azzal a felfogással, hogy csak az autonóm cselekedet lehet szabad. Nem azt akarom persze állítani, hogy *A vallás a puszta ész határain belül* más szöveghelyei nem mondanak ennek ellent.³ Mivel a gonoszságra való „morális hajlandóság” csakis a szabadon választott rossz lehetőségével magyarázható, valószínűleg igaza van azoknak a Kant-értelmezőknek (beleértve Kant egyes kortársait is), akik szerint az e műben képviselt álláspont szerint a morálisan helytelen cselekedet is lehet szabad. Ám ez az álláspont nyilvánvalóan ellentmond a többi morálfilozófiai műben képviselt nézetnek. Ezért talán választásra kényszerülünk: vagy a gonoszság kanti értelmezését kell elvetnünk, vagy pedig a szabadságról, autonómiáról és heteronómiáról vallott nézeteit. A kettő semmiképp sem egyeztethető össze egymással.⁴

³ *A vallás a puszta ész határain belül* szabadságfogalmának ellentmondásairól Tengelyi László *A bűn mint sors-esemény* című könyvének első fejezetében találunk érdekes elemzést (TENGYELI 1992).

⁴ Ez a tény talán új megvilágításba helyezi Vidrányi Katalin feltevését, amely szerint *A vallás a puszta ész határain belül* és a történelemfilozófiai írások újabb fordulatot jelentenek Kant életművében. Más kérdés, hogy esze-

KANTI KOMPATIBILIZMUS

De talán nem *A vallás a pusztá ész határain belül* az egyetlen bizonyíték arra, hogy Kant szerint lehetséges szabad, ámde heteronóm cselekedet. Amint már említettem, Kant más publikált írásában sehol sem állítja explicit módon, hogy ilyesmi lehetséges, de több helyen is említ olyan példákat, amelyek arra engednek következtetni, hogy csak akkor vagyunk felelősek a heteronóm cselekedeteinkért, ha azok szabad döntés eredményei. Sőt, amikor Kant explicit módon tárgyalja a felelősség problémáját, mindig ilyen eseteket említ. *A tiszta ész kritikája* egy helyén például azt írja, hogy a „szemrehányás az ész törvényén alapul, s úgy tekintjük, hogy az ész valamiféle ok, melynek – tekintet nélkül a mondott empirikus feltételek összességére – másként kellett volna meghatároznia az ember viselkedését, módjában állt ugyanis, hogy másként határozza meg” (TÉK, 441). *A gyakorlati ész kritikájában* az általa „empirista” szabadságfogalomnak keresztelt álláspont kritikája kapcsán pedig azt mondja, hogy „az erkölcsi törvény szerinti megítélés” „feltételezi, hogy a cselekedet mégis elmaradhatott volna, mert a törvény azt mondja, hogy maradjon el” (GYÉK, 213). Kant az idézett helyeken mintha arra utalna, hogy a morálisán helytelen cselekedetekért viselt felelősség alapja az, hogy valaki másképp is dönthetett és cselekedhetett volna, mint ahogyan valójában cselekedett. S miután éppen ez a szabad akarat hagyományos meghatározása, eszerint a morális szabadság az erkölcsi felelősség feltétele, nem pedig, ahogyan én érveltem, az erkölcsi cselekvés célja.

Ahhoz, hogy ezt az ellenvetést meg tudjam válaszolni, röviden ki kell térnem egy rendkívül nehéz és sokat vitatott kérdésre a kanti kompatibilizmussal kapcsolatban. A Kant-szakirodalom egyik legvitatottabb kérdése, hogy vajon Kant szerint összeegyeztethető-e a szabad akarat az oksági determinizmussal. Kant megnyilatkozásai e tekintetben rendkívül ellentmondónak tűnnek. Csak két példát hoznék ennek bizonyítására. Az *erkölcsök metafizikájának alapvetésében* például a következőt írja:

„Maglehet, ebből az ész egyfajta dialektikája fakad, mivel az akaratnak tulajdonított szabadság ellentétben áll a természeti szükségszerűséggel, s ha ehhez a válaszúthoz ér, az ész spekulatív szempontból sokkal járhatóbbnak és használhatóbbnak találja a természeti szükségszerűséget, mint a szabadság útját; gyakorlati szempontból mégis a szabadság keskeny ösvénye az egyetlen, amelyen járva ténykedéseink közepette hasznát vehetjük az észnek; ennél fogva a legszubtilisebb filozófia és a legközönsége-sebb emberi ész egyaránt képtelen arra, hogy csűrés-csavarással eltüntesse a szabadságot. Az észnek tehát fel kell tételeznie, hogy *ugyanannak az emberi cselekedetnek a szabadsága és természeti szükségszerűsége között nincs igazi ellentmondás*, hiszen éppoly kevésbé adhatja fel a természet fogalmát, mint a szabadságét.” (*Alapvetés*, 92. saját kiemelésem – H. F.)

Ennél világosabb és egyértelműbb módon aligha fogalmazható meg a kompatibilista álláspont. Sajnos azonban, a korábban már említett „empirista” szabadságfoga-

rint az *erkölcsök metafizikája* viszont visszatérést jelentene a fordulat előtti nézetekhez. Véleményem szerint az a probléma, amivel Kant *A vallás a pusztá ész határain belül*ben szembenéz, nem az általában vett erkölcsi rossz lehetőségére vonatkozik, hiszen erre Kantnak volt megoldása: a heteronóm döntés azon fogalma, amely szerint a felismert jó követése helyett hajlamainkat (érzéseinket, érdekeinket stb.) követve cselekszünk. Amit Kant nem tud magyarázni, az a *Böse*, azaz gonoszság: a gonosz cselekvő ugyanis nem gyengeségből, hanem *éppen azért* választja a gonosz cselekedetet, mert nem jó. Ha ilyen cselekedet lehetséges – és Kant ennek lehetőségét ismeri el *A vallás a pusztá ész határain belül*ben – akkor nyilvánvalóan lehetetlen, hogy csak az erkölcsileg helyes döntést tekintsük szabadnak.

lom kritikája kapcsán Kant mintha éppenséggel az inkompatibilizmus, tehát természeti szükségszerűség és szabad akarat összeegyeztethetlensége mellett kötelezné el magát. Egy helyütt például úgy jellemzi a természeti szükségszerűséget, mint ami „nem állhat fenn a szubjektum szabadságával együtt” (GYÉK, 215–216). Amit pedig (egyébként félrevezető módon) „empirista szabadságfogalomnak” nevez, és amelyről azt állítja, hogy „nyomorúságos kifogás” csupán, az bizony a hagyományos pszichológiai-kompatibilista szabadságértelmezés. Hasonló következtetést vonhatunk le (bár ez is vitatott) magának a harmadik antinómiának a megoldásából is. Úgy tűnik ugyanis, hogy az antitézis, mely szerint „nem létezik szabadság; a világon minden természeti törvények alapján következik be”, hamis, míg a tézis, bár ellentmond a szintén érvekkel alátámasztott antitézisének, önmagában nem tartalmaz ellentmondást. S az antinómia feloldása is mintha azt sugallná, hogy a természeti szükségszerűség és a szabadság egymással összeegyeztethetetlen.

Mindez egyes Kant-értelmezők szerint azt jelenti, hogy Kantot a hagyományos értelemben sem kompatibilistának, sem inkompatibilistának nem nevezhetjük. Kant nem a szabadságot gondolta összeegyeztethetőnek a természeti szükségszerűséggel, hanem inkább (Allen Wood híres megfogalmazásában), a kompatibilizmust és az inkompatibilizmust tartotta kompatibilisnek. Mindez igen jól hangzik, és tagadhatatlanul van benne igazság, szerintem azonban egy kissé mégis félrevezető. A kompatibilizmus és inkompatibilizmus közti hagyományos vita ugyanis arról szól, vajon lehetséges-e, hogy valaki másképp cselekedjék, mint ahogyan cselekedett, ha cselekedete egyben oksági szükségszerűség eredménye is; arról tehát, lehetséges-e, hogy egy cselekedet bizonyos értelemben (például okságilag) szükségszerű, másfelől (például morálisan) mégis esetleges. Kant szövegeit olvasva még csak nyomokban sem találkozzunk az akarat szabadságának efféle jellemzésével! A szabadság Kant számára egy oksági sor megkezdésének képessége, nem pedig egy alternatív cselekedet végrehajtásának metafizikai lehetősége. Annak a kérdésnek a kapcsán, hogy miként lehet Isten mint szükségszerű lény egyben szabad is, Kant egy helyütt a következőképpen érvel:

„Nem okoz nehézséget a szabadság fogalmának Istennek mint szükségszerű lénynek az eszméjével való összeegyeztetése, a szabadság lényege ugyanis nem a cselekvés esetlegessége (ti., hogy semmilyen ok nem determinálja), azaz nem az indeterminizmus (amely szerint Isten a jó és rossz cselekvésre egyaránt képes kell legyen, ha a cselekvést szabadnak akarjuk nevezni), hanem az abszolút spontaneitás [saját kiemelésem – H. F.], amely csak a predeterminizmusnál kerül veszélybe, ahol is a cselekedet meghatározó oka az elmúlt időben van, s ezzel engem, mivel cselekvésem nem saját hatalmamban, hanem a természet kezében van, ellenállhatatlanul meghatároz.” (A vallás a pusztá és határain belül, 184.)

Ha Kant nem az okság különös válfajaként értelmezte volna a metafizikai szabadságot, akkor megoldása a szabad akarat és természeti szükségszerűség összeegyeztethetőségére semmiben sem különbözne az általa „empiristának” nevezett és hosszasan bírált megoldásoktól. Kant – sokszor és sok helyen ismételt – válasza szabadság és természeti szükségszerűség viszonyának kérdésére ugyanis az, hogy bár *elméleti szempontból* a cselekvés a természeti okok által meghatározott (miután bekövetkezését mindig természeti törvények és az időben őt megelőző feltételek magyarázzák), *gyakorlati szempontból* viszont szabad. Csak hogy ezt elfogadná minden általa kritizált „empirista” is! Amikor azon morfondírozunk, hogy mit tegyünk, jövőbeni cselekedeteinkre nem gondolhatunk másképp, csak úgy, mint amelyet képesek vagyunk

megtenni, de amelynek megtételétől tartózkodni is képesek vagyunk. Ez adja a megfontolás értelmét. Elméleti szempontból, mintegy külsőleg tekintve azonban, cselekedeteink neurofiziológiai vagy legalábbis pszichológiai törvényekkel magyarázhatók. Ez a hagyományos kompatibilizmus tézise, amely egyáltalában nem látszik ellentmondani Kant elképzelésének.

Csakhogya Kant számára a szabadság lényege *nem az alternatív cselekvési lehetőségekben*, hanem a transzcendentális okságban rejlik. Nem az alternatív lehetőségeket kell tudnunk összeegyeztetni a természeti szükségszerűséggel, hanem a transzcendentális okságot. Az „empirista” ez utóbbi lehetőségét tagadja, ezért van az, hogy a szabadság problémájára csak „nevetséges kifogást” talál, nem pedig megoldást. *A gyakorlati ész kritikájában* Kant a következőképp fogalmaz:

„A tiszta akarat, vagy, ami ugyanaz, a tiszta gyakorlati ész objektív valósága mintegy tényként van a *priori* adva az erkölcsi törvényben. Ténynek nevezhetjük ugyanis azt az *akaratomeghatározást*, amely *elkerülhetetlen* [saját kiemelésem – H. F.], bár nem is empirikus elveken nyugszik. Az akarat fogalma magában foglalja az okság fogalmát, ezáltal a tiszta ész a szabad okságét, azért tehát, amely nem határozható meg természettörvények szerint, következésképpen semmiféle empirikus szemlélet nem lehet valóságának bizonyítéka. A tiszta a *priori* gyakorlati törvényben mégis tökéletesen igazolódik objektív valósága, csakhogya (amint könnyű belátni) nem az ész elméleti, hanem pusztán gyakorlati használatára.” (GYÉK, 168.)

Kant számára tehát a szabadság lényege a transzcendentális, avagy az ész-okság lehetőségében áll. Nem minden cselekedetünk ered azonban a tiszta észből: a heteronóm cselekedetek, bár nem feltétlenül irracionálisak a szó mindennapi értelmében (mivel nem feltétlenül állnak szemben azzal, amit a cselekvő az adott maxima alapján a legjobbnak ítél), nem a transzcendentális, tehát az ész-okság következményei. Szabad ugyanis csak az a cselekedet lehet, amely nem pusztán megegyezik az ész előírásaival, hanem maga az ész az oka. Miután az ész-okság nem tapasztalati fogalom, sohasem tudhatjuk sem mások, sem önmagunk cselekedetéről, hogy valóban szabad volt-e. Az azonban bizonyos, hogy a cselekedet csak akkor lehet szabad, ha az erkölcsi törvény „elkerülhetetlen akaratomeghatározása” révén jön létre. A morális autonómia Kant rendszerében tehát morális szükségszerűség. Másképp fogalmazva: a szabad akarat problémája nem abban áll, hogy miként oldható fel szükségszerűség és esetlegesség ellentmondása, hanem abban, hogy képesek vagyunk-e igazolni a természeti törvények által meghatározott cselekedet gyakorlati szükségszerűségét.

Ha így tekintjük, talán azt is könnyebb megérteni, Kant miért a szabad döntések időn kívül helyezésével igyekszik feloldani a szabadság és természeti szükségszerűség ellentmondását. *A tiszta ész kritikája* szerint a természeti törvényeken alapuló kauzalitás lényegi tulajdonsága a temporális aszimmetria. Az oksági viszony temporális aszimmetriájának egyik fontos funkciója, hogy így az oksági törvények segítségével tudjuk magyarázni az időbeni egymásutánosság (szukcesszió) sajátos irreverzibilis irányultságát.⁵ Másfelől azt is a temporális aszimmetria magyarázza, hogy az okság értelmi kategóriája miként alkalmazható az érzéki szemléletre.

Csakhogya Kant szerint létezik az okságnak egy másik fogalma is, a transzcendentális okság, amelyet nem a természeti szükségszerűség határoz meg. Hogyan lehetséges

⁵ Vö. TÉK, A tapasztalat analógiái. Második analógia: Az időbeli egymásutánosság alaptétele, a kauzalitás törvénye alapján. 209–225.

ez? Úgy, hogy ez az okság nem alkalmazható a jelenségvilágra, mivel nem tartozik a dolgok időbeni rendjéhez, következésképp nem is szemléleti valóság. Egy cselekedetet annak természeti (azaz pszichológiai) oka akkor tesz szükségszerűvé, ha az korábbi feltételekkel és a természeti törvényekkel magyarázható. Kant szerint azonban a szabad cselekedet sohasem magyarázható ilyen módon, mert nem tartozik az idő rendjét meghatározó oksági sorba. A szabadság feltétel nélküli kezdet: következésképp nem lehet az idő rendjében meghatározott. Akár sikerült a problémát ezzel megoldania, akár nem (mint ahogyan azt a legtöbben gondoljuk), Kantnak minden bizonnyal igaza van abban, hogy a hagyományos kompatibilista elméletek nem adnak a transzcendentális szabadság lehetőségére választ, mivel nem is ily módon vetik fel az akarat szabadságának kérdését.

FELELŐSSÉG SZABADSÁG NÉLKÜL

Ha azonban értelmezésem helyes, és az akarat szabadságának kanti kérdése az észokság lehetőségére, nem pedig az alternatív cselekvési lehetőségekre vonatkozik, még mindig meg kell tudnunk magyarázni, hogyan lehetünk felelősek heteronóm cselekedeteinkért. Aligha tagadható, hogy – amint azt már a tanulmány elején jeleztem – igazuk van azoknak, akik szerint erre a kérdésre Kant etikai fõműveiben nem ad explicit módon választ. Ezért gondolja néhány Kant-értelmezõ úgy, hogy a választ csak *A vallás a puszta ész határain belül* már idézett részében lelhetjük fel, ahol Kant valóban azt állítja, hogy a heteronóm döntés is szabad. Csakhogy, még ha elfogadnánk is, hogy kérdésünkre a választ e mű – Kant egyéb etikai írásaival sok tekintetben összeegyeztethetetlen – nézeteiben keressük, a problémát még távolról sem oldottuk meg, csak átértelmeztük. Ekkor ugyanis azt kellene megmagyaráznunk, mi a különbség Kant szerint a szabad és az autonóm cselekedet között, és ehhez lehetetlen Kant írásaiban igazi támpontot találni. Kétségtelen, hogy Kant beszél a spontaneitásról mint a szabadság negatív aspektusáról. De mint azt fentebb bizonyítani igyekeztem, szabad akaratról alkotott fogalmával egyszerűen nem egyeztethetõ össze, hogy létezzék spontán, ámde heteronóm cselekedet. A szabad akarat által meghatározott cselekedet az okság egy speciális válfaja, következésképp törvénynek alávetett döntésen alapul. Az akarat akkor szabad, ha saját törvényének van alávetve. Következésképp heteronóm, ámde szabad akarat nem lehetséges, mivel az akarat spontaneitása elválaszt-hatatlan annak autonómiájától.

Máshol kell tehát keresnünk annak magyarázatát, miért vagyunk felelősek heteronóm cselekedeteinkért. Eddigi fejtegetéseimből az következik, hogy Kant szerint erkölcsileg helytelen döntéseink sohasem szabadok. Ez azonban összeegyeztethetõ azzal, hogy minden olyan cselekedetünk, amelyért felelõsséget kell vállalnunk, *szándékos*, illetve a szó bizonyos értelmében *önkéntes*. A maxima fogalma, amely kivétel nélkül minden olyan cselekedetre alkalmazható, amelyért felelõsséget kell vállalnunk, talán éppen ezt hivatott kifejezni. A maximát, amelynek alapján cselekszünk és amely a cselekedetünkhöz kapcsolódó szándékot specifikálja, önmagunk „vesszük fel” a döntésbe: éppen ettõl önkéntes a cselekedetünk. Az, hogy döntésünk szabad-e vagy sem, a maxima tartalmától és a hozzá kapcsolódó motivációtól függ (attól, hogy a felvett maxima konzisztens-e a kategorikus imperatívusszal, s hogy *azért* tettük-e meg cselekvésünk elvévé, *mivel* az erkölcsi törvény ezt követeli meg). Felelõségünk forrása

azonban nem akaratumk szabadsága, hanem azon képességünk, hogy maximák, tehát *szándékainkat meghatározó elvek* alapján tudunk dönteni.

Befejezésül hadd térjek vissza röviden eredetileg megfogalmazott tézisemre, amely szerint Kant etikájában a szabadság nem előfeltétele, hanem célja az erkölcsi viselkedésnek. Mindaddig a negatív tézist igyekeztem bizonyítani, azt tehát, hogy a kanti morálfilozófia lényegi mondandójával összeegyeztethetetlen az az elképzelés, hogy a szabad döntés az erkölcsiség előfeltétele. A pozitív tézis igazsága azonban, amennyire látom, logikailag következik a negatív helyességéből. Ha csak az autonóm döntés lehet szabad, és az autonóm döntés az erkölcsi törvénynek megfelelő és az iránta érzett tiszteletből végrehajtott cselekedet, akkor aligha tagadható, hogy a morális viselkedés célja a szabad döntés. De vajon találhatóunk-e olyan megjegyzéseket Kantnál, amelyek explicit módon is alátámasztják e feltevést? Azt gondolom, igen, méghozzá *A gyakorlati ész kritikájának* azon passzusában, ahol Kant a morális szentség fogalmát tárgyalja.

„Jogosan feltételezhetjük, hogy az önmagának legeléségesebb intelligencia döntése révén csak olyan maximát fogadhat el, amely egyben objektív törvény is, s hogy a *szentség* fogalma, amely emiatt megilleti, ha nem is általában a gyakorlati törvény, de minden gyakorlati-korlátozó törvény, azaz a kötöttség és kötelesség fölébe helyezi. Az akaratnak ez a szentsége azonban gyakorlati eszme, amelynek szükségképpen olyan *mintául* kell szolgálnia, amelyet minden véges racionális lénynek végtelenül meg kell közelítenie, még ha elérnie nem is lehetséges. Ez az eszme állandóan és jogosan figyelmezteti őket a tiszta erkölcsi törvényre, amely éppen ezért maga is szent. A legemelkedettebb dolog, amit véges gyakorlati ész megtehet, abban áll, hogy *bizonyossá teszi maximáinak végtelen progresszusát e minta felé és e haladás megváltoztathatatlanóságát* [saját kiemelésem – H. F.]; ez pedig az erény, ami mint természetesen szerzett képesség sohasem lehet tökéletes, mert ilyen esetben biztosnak lenni valamilyen sohasem jelent apodiktikus bizonyosságot, s igen veszélyes, ha ilyesmit hiteünk el magunkkal.” (GYÉK, 141.)

Csakis a gyakorlati ész által meghatározott cselekedet autonóm és ezért szabad. A gyakorlati ész azonban véges racionális lényekben, amilyenek mi magunk is vagyunk, mindig korlátozó jellegű. Természetadta hajlamaink korlátozzák szabadságunkat, de mindaddig, amíg tudatában vagyunk az erkölcsi törvénynek és az általa meghatározott kötelezettségeknek, nem foszthatnak meg a szabadság lehetőségétől. Mint racionális lényeknek, célunk az autonómia értelmében vett szabadság kell, hogy legyen. Erényünk pedig abban áll, hogy képesek vagyunk hinni szabadságunk kiteljesedésében.

IRODALOM

KANT IDÉZETT MŰVEI:

A tiszta ész kritikája (TÉK) Ford.: Kis János. Szeged: Ictus, 1995.

Az erkölcsök metafizikájának alapvetése (Alapvetés). Ford.: Berényi Gábor. Budapest: Gondolat, 1991.

A gyakorlati ész kritikája (GYÉK). Ford.: Berényi Gábor. Budapest: Gondolat, 1991.

A vallás a pusztá ész határain belül. Ford.: Vidrányi Katalin. Budapest: Gondolat, 1974.

Az erkölcsök metafizikája (EM). Ford.: Berényi Gábor. Budapest: Gondolat, 1991.

EGYÉB FELHASZNÁLT MŰVEK:

- ALLISON, H. E. 1990. *Kant's Theory of Freedom*. Cambridge University Press.
- BECK, L. W. 1960. *A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason*. University of Chicago Press.
- BROAD, C. D. 1930. *Five Types of Ethical Theory*. London: Kegan Paul.
- CASSIRER, E. 2001. *Kant élete és műve*. Ford.: Mesterházi Miklós. Budapest: Osiris.
- KÖRNER, S. 1995. *Kant*. Harmondsworth: Penguin.
- MÁRKUS Gy. 2004. The Hope to Be Free: Freedom as Fact, Postulate and Regulative Idea in Kant. In Dworkin, R. et al. (eds.): *From Liberal Values to Democratic Theory*. Budapest: CEU.
- PASTERNAK, L. 2003. The Lawfulness of the Will and Timeless Agency. *Kant Studien*, 94. 352–361.
- PATON, H. J. 1971. *The Categorical Imperative: A Study in Kant's Moral Philosophy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- SCHNEEWIND, J. B. 1992. Autonomy, obligation, and virtue: An overview of Kant's moral philosophy. In Guyer, P. (ed.): *The Cambridge Companion to Kant*. Cambridge University Press.
- SCHNEEWIND, J. B. 2004. Kant on the will. In Pink, T. – Stone, M. W. F. (eds.): *The will and human action: from antiquity to the present*. London: Routledge. 154–172.
- TENGELYI L. 1992. *A bűn mint sorsesemény*. Budapest: Atlantisz.
- YAFFE, G. 1995. Freedom, Natural Necessity and the Categorical Imperative. *Kant-Studien*, 86. 446–458.
- VIDRÁNYI K. 1998. Második fordulat. In Geréby Gy. – Molnár P. (szerk.): *Krisztológia és antropológia*. Budapest: Osiris. 43–72.
- WOLFF, R. P. 1973. *The Autonomy of Reason: A Commentary on Kant's Groundwork of the Metaphysics of Morals*. New York: Harper & Row.
- WOOD, A. 1994. Kant's Compatibilism. In Wood, A. (ed.): *Self and Nature in Kant's Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press. 73–101.

Csillag